

49. Янчук О. Студентські роки Юрія Липи // Треті Липівські читання – С.65-71;

50. Янчук О. Юрій Липа у стосунках із Михайлом Мухиним // Четверті Липівські читання. – С.216-228.

51. Янчук О. Юрій Липа. Бібліографія(1917-1944) // Юрій Липа. Збірник статей і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження / упоряд. Скрипник І. – Івано-Франківськ: Факел, 2000. – С.201-217; Липа Ю. Поезія / Уклав Є.Маланюк – Торонто: Українське Лікарське т-во Північної Америки, 1967. – 292 с.(На стор. 283-287 вміщена скорочена бібліографія творів Ю.Липи з книги Л.Биковського "Матеріали до бібліографії Ю.Липи – 1917-1948").

Штепко О.Ю.

УДК 94(477.74)(262.5)(210.7):930"1794/1845"

ДО ПАРАДИГМИ КУЛЬТУРНОГО ОСВОЄННЯ ОСТРОВУ ЗМІЙНОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ОСТРІВ В СИСТЕМІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглядається процес вивчення пам'яток острову Фідонісі (Зміїний) вітчизняними та іноземними вченими у першій половині ХІХ ст. та різні аспекти його сприйняття освоювачами Північного Причорномор'я.

***Ключові слова:** острів Фідонісі, дослідження, Одеське Товариство історії та старожитностей, періпл, античний храм.*

Історія острова Зміїний цікава й неповторна: вона дає нам можливість простежити процеси, що відбувалися на півдні нашої країни в певному замкнутому просторі, що підкреслює особливості його експлуатації. Різні аспекти історії вивчення острову знайшли відображення в роботах І.В. Тункіної [31, с. 30-32; 30, с. 23-62; 33, с. 401-416; 32, с. 186-201], С.Б. Охотнікова [24, с. 5-7; 2, с. 49-89; 5, с.537-562], І.В. Сапожнікова [29], В.М. Хмарського [35, с. 39-61, 100-101], першим досвідом узагальнення всіх наявних даних стала колективна монографія "Острів Зміїний: історія і археологія", на сторінках якої вченими Одеського національного університету імені І.І. Мечникова був представлений цілісний нарис історії острову; застосувавши комплексний підхід, автори спробували виявити особливості його освоєння в різні історичні епохи та, розглянувши повному вже відомі факти, відтворити зміни сприйняття острову населенням Північно-Західного Причорномор'я [23].

Одним з найцікавіших етапів його освоєння справедливо вважається перша половина ХІХ ст. – період, коли острів перестає бути об'єктом військо-

вої агресії і стає ланкою у ланцюзі російських поселень на Чорноморському узбережжі. Інтенсивний економічний розвиток регіону і перспективні цілі зовнішньої політики Росії сприяють зростаючому інтересу до археологічних, нумізматичних та історичних досліджень; у свою чергу, активне наукове освоєння росіянами придбаних земель спонукає й європейських мандрівників по-новому подивитися на давно знайомий їм острів. Початком вивчення Зміїного можна вважати 1784 р., коли відомий вчений, граф Ян Потоцький звернув увагу на острів як на можливе місцезнаходження храму Ахілла і підняв питання про необхідність проведення на ньому археологічних досліджень [6, с. 7-8; 27, с. 43].

В ході планомірного топографічного дослідження Чорного і Азовського морів у 1801 р. на острів висадилися російські моряки під керівництвом І.М. Будищева, яким був складений план, що навіть сьогодні є безцінним джерелом з історії та географії [33, с. 402]. У тому ж році опис острова здійснив англійський мандрівник і геолог Е.Д. Кларк (1769-1822) [4, с. 353]. У його праці, досить невеликій за обсягом, автор не тільки описує острів, а й порушує цілу низку важливих питань: бачення острівного простору античними авторами, локалізація його у давнину та на сучасних картах (він зазначає практичну відсутність точних карт), аналізує достовірність даних різних письменників та приводить свої роздуми стосовно ролі острова у XIX ст. та у давні часи, вказуючи на той факт, що він не тільки не сприяє, а навіть заважає судноплавству [1, с. 646-652].

На початку 1820-х рр. професор Ф.І. Круг почав цікавитися низкою питань стосовно топографії островів Фідонісі і Березані, вирішивши розібратися у суперечливих свідченнях античної письмової традиції [33, с. 403]. З метою розв'язання суперечностей він звернувся з низкою питань до командира Чорноморського флоту й портів А.С. Крейга, який, у свою чергу, доручив це М.Д. Критському, який приймав участь у гідрографічному описі 1801 р. під керівництвом І.М. Будищева. Автор свою статтю не опублікував, але його матеріали, збереглися у особистому фонді Ф.І. Круга у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН та у Інституті Рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Плануючи дати відповідь на цілий ряд питань (етимологія назви, наявність мешканців, давньої якірної стоянки та інше), кабінетний вчений визначив програму роботи, яку виконав морський офіцер. 5-7 травня 1823 р. він зробив детальну топографічну зйомку острова і провів невеликі розкопки, тим самим вивів вивчення острова на якісно новий етап. У своєму звіті М.Д. Критський (в майбутньому, контр-адмірал і авторитетний гідрограф) дав опис знайдених речей, їх аналіз та інтерпретацію, відмітив деякі

технологічні особливості будівництва та провів аналогії з пам'ятками Херсонеса, підкресливши приналежність будівельних залишків на острові до античного часу [15, л. 1-4].

Ф.І. Круг, не закінчивши своєї праці, передав матеріали академіку Г.К. Кьоллеру. Його праця "Мемуари про острови і Біг, присвячені Ахіллу в Понті Евксинському" [3] демонструє високий професіоналізм автора, хоча би тому, що він вперше звертається до питання про внутрішню систему освоєння острова, про місце розташування храму Ахілла, про характер та устрій цієї споруди (він зауважив, що основна частина храму знаходилася на заході, а внутрішні стіни були зведені пізніше, коли культ почав занепадати). Дослідник ретельно зібрав та проаналізував усі доступні на той момент згадки про Левке в античній та середньовічній письмовій традиції та дійшов висновку про наявність двох островів Ахілла у Причорномор'ї: адже одна група авторів розміщувала його в морі навпроти дельти (острів Левке, чи Фідонісі), а друга – у гирла Дніпра – Борисфена (острів Березань, або Ахіллодром чи Біг Ахілла) [3, с. 602-607].

Незалежно від Г.К. Кьоллера до таких само висновків прийшов І.П. Бларамберг у ненадрукованій статті "Antiquites dicouvertes en differens tems dans les ruines d'Olbia et conservees dans le Cabinet du Conseiller d'etat de Blaramberg á Odessa" [13, л. 16-21]. Дослідження це, вірогідно, було написано приблизно у 1823-1825 рр., своєю метою він також бачив зняття розбіжностей й протиріч стосовно плутанини у працях стародавніх істориків та географів щодо назви "острів Левка". Головним його завданням було довести присутність культу Ахілла на Березані, а історії острова Левке він торкнувся лише трохи – вона була, скоріше, допоміжним засобом.

Наступний етап дослідження був пов'язаний з подіями весни 1834 р., коли нідерландський консул в Одесі Я.В.Е. Тетбу де Мариньї подав М.С. Воронцову записку "Про встановлення маяків при Константинопольській протоці" [33, с. 405-406]. Обґрунтування необхідності побудови маяка на острові Фідонісі знайшла підтримку з боку новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Будівництво, що почалося в 1837 р., було завершено освяченням маяка у вересні 1843 р.; для побудови цього об'єкта використовувалися архітектурні залишки античного святилища [24, с. 5].

Цей факт не залишив байдужим громадськість: у вересні 1839 р. М.Н. Мурзакевич звернувся з проханням до виконуючого обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П.І. Федорова про призначення особливого чиновника для нагляду за будівництвом маяка, збору і зберігання старожитностей [33, с. 408]. Ним став кілійський по-

ліцмейстер П.В. Соловійов, який прибув на острів 7 вересня 1839 р. [14, л. 3]. Вже незабаром він розкопав одну вапнякову і кілька мармурових плит, а також зібрав кілька карнизів, монет та інших речей [28, с.68]. З 24 жовтня 1839 р. чиновник увійшов до числа кореспондентів Одеського товариства історії та старожитностей [34, с. 569], і з цього моменту його наукова діяльність починає носити офіційний характер; різною мірою, по-сильну допомогу в цій справі йому надавали і інші особи: ізмаїльський купець Д.А. Сидері, карантинні чиновники А. Алексєєв і П. Ситніков.

Особливої уваги заслуговує діяльність секретаря Одеського Товариства історії та старожитностей, професора Рішельєвського ліцею М.Н. Мурзакевича, який очолив першу наукову комплексну (в сучасній термінології – міждисциплінарну) експедицію на острів. Вчений першим провів професійне археологічне обстеження острова; ввів до наукового обігу значну кількість знайдених ним і його попередниками матеріалів [10, л. 19-21 об.]. Практично це була єдина спроба системного опису знайдених там культурних об'єктів і відтворення на цій підставі античної історії острову [17, с. 650-651; 18, с. 237-246; 19, с. 838-839; 20, с. 549-562].

Доповнюють наші відомості про цей період вивчення острову архівні матеріали. Крім вже введених в науковий обіг документів, нами було також опрацьовано цікаве джерело інформації, що раніше не ставало об'єктом уваги дослідників – фінансові звіти Одеського товариства історії та старожитностей. Дані матеріали (бухгалтерська документація за 1839-1855 рр., прибутково-видаткова книга за 1845 р. та інше) дозволили нам уточнити низку моментів, пов'язаних з організацією діяльності товариства з вивчення та охорони пам'ятника, зокрема, які кошти виділялися на археологічні дослідження на о. Фідонісі, як проводився розрахунок з чиновниками і купцями за надані в музей старожитності тощо [11, л. 12].

Цікавим також є донесення М.Н. Мурзакевича "про складання каталогу монет", що знаходиться в справі "Матеріали по історії музею", яке датоване 22 березня 1840 р.: вже сам по собі факт звіту вченого перед генерал-губернатором зайвий раз підтверджує глибoku зацікавленість М.С. Воронцова в дослідженні острову [10, л. 20-21 об.]. У цій же справі представлені і інші рукописи М.Н. Мурзакевича, у тому числі – його роздуми про характер храму на острові (чи це було культове місце, наскільки серйозне тощо), – що дозволяють визначити "первинне сприйняття" острівного простору самим дослідником [10, л. 19 об -20 об.].

Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей виявилася не тільки в проведенні польових робіт: навіть після їх припинення у квітні 1851 р. на сторінках "Записок" була продовжена публікація матеріалів по

темі. У першу чергу, це праці М.Н. Мурзакевича [18, с. 237-246; 19, с. 838-839; 20, с. 549-562; 21, с. 316-318; 22, с. 405-416], які (за винятком опису самої поїздки на Фідонісі), стали якісною публікацією знайдених карантинними чиновниками та ним особисто археологічних матеріалів (у роботах ми знаходимо їх перелік, опис і первинну інтерпретацію). Дещо окремою є робота вченого під заголовком "Атлас Чорного моря, гравірований за Царським наказом в С.-Петербурзі з описів, вироблених з 1825 по 1837 рік капітаном 1-го рангу Є.Мангарі", де в короткій рецензії вченим був представлений детальний аналіз розміщених в атласі відомостей про важливі в історико-археологічному відношенні об'єкти на території Північного Причорномор'я (у тому числі і про острів Фідонісі) [16, с. 722-725].

На відміну від робіт М.Н. Мурзакевича (що найбільш повно відображають предмет нашого дослідження), статті інших авторів лише опосередковано стосувалися острову. Так, у другому томі ЗОТІС А. Панагіодор-Ніковул опублікував "Безіменного періпл Понта Евксінського й Меотійського озера" з власним перекладом – тут ми знаходимо опис острова, його форми та віддаленості від материка, наявної на ньому флори і фауни, і маємо також важливе свідоцтво про наявність там храмової споруди [26, с. 136]. У наступному томі "Записок" М.Г. Палеолог оприлюднив інший періпл, а точніше – його фрагменти – "Скімна Хіосского уривки", де також наводиться інформація про острів, але не така повна [25, с. 136]. Тут же ми бачимо статтю З.А. Аркаса, який провів величезну роботу по порівнянню даних з різних джерел, і у вигляді таблиці продемонстрував нам знаходження тих чи інших географічних об'єктів у давнину та у ХІХ ст. (серед яких також зустрівся й Ахіллесів острів) [8, с. 144-150]. У четвертому томі, почавши цикл статей з історії Чорноморського флоту, З.А. Аркас торкнувся і подій, що відбувалися біля острова Фідонісі у 1788 році [7, с. 270-284], однак його відомості про битву не привнесли чогось принципово нового в дослідження проблеми.

Провівши порівняльний аналіз різних періплів й свідоцтв античних авторів, П.В.Беккер у своїй праці "Берег Понта Евксінського від Істра до Борисфену у відношенні з давніми його колоніями", прийшов до висновку, що, не дивлячись на невеликий розмір острова, ми маємо досить багато згадок про нього у попередні періоди історії [9]. У цей же період з'явилася гіпотеза про ідентичність Білого острова, описаного у візантійських і слов'янських джерелах, і античного острова Левке: проаналізувавши договір князя Ігоря з Візантійською Імперією від 947 р. і свідоцтва про повернення Святослава з візантійського походу в 972 р., А.Д. Чертков прийшов до висновку, що описане в "Повісті минулих літ" Білобережжя може бути співвіднесено тільки з островом Зміїним [36, с. 65-100].

Таким чином, у ХІХ ст. вперше за всю свою історію острів Зміїний почав сприйматися як об'єкт наукового вивчення, при тому – виключної цінності. Однак процес усвідомлення його значущості мав місце тільки у головах високоосвічених людей, що не було масовим явищем (прикладом тому може служити пограбування старожитностей карантинними чиновниками, використання залишків храму в будівельних цілях тощо), тому досить складно судити про його "масове сприйняття", простим населенням півдня Росії.

Передання острова Туреччині, а потім і Румунії зовсім не означало припинення досліджень, – адже і в подальші роки тривала обробка й аналіз вже наявного матеріалу. Все це дозволило закріпити образ острову як значущого і вагомого наукового об'єкту. Досить суперечливим є рішення уряду Російської Імперії, який, маючи реальну можливість повернути острів вже у 1877-78 рр., цією можливістю не скористався. Але цей факт слід тлумачити вже не з точки зору його сприйняття – важливості і цінності, а з позицій міжнародних відносин того часу. Певною мірою це свідчить і про те, що велику зацікавленість у острові мали не політики, а вчені.

Робота, яка вже виконана дослідниками, неоціненна і важлива: адже вже багато джерел знайдено; однак на цьому пошук не завершений, робота в цьому напрямку ведеться і зараз. Це дозволить доповнити і уточнити наявні в історіографії відомості, і в той же час дасть нам можливість висвітлити нові грані сприйняття острівного простору суспільством першої половини ХІХ ст.

Shtepko E. Y.

**THE PARADIGM OF THE CULTURAL DEVELOPMENT
OF ZMEINYI ISLAND IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY.
THE ISLAND IN SYSTEM OF SCIENTIFIC RESEARCHES
OF NORTHERN BLACK SEA COAST**

The article is about a process of development of island's Fidonisy (Zmiinyi) monuments by Russian and foreign scientists in the first half of XIX century.

Keywords: Fidonisy island, research, Odessa Society of History and Antiquities, periplus, ancient temple.

Штепко Е.Ю.

**К ПАРАДИГМЕ КУЛЬТУРНОГО ОСВОЕНИЯ ОСТРОВА ЗМЕИНЫЙ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ СТ.: ОСТРОВ В СИСТЕМЕ
НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ**

В статье рассматривается процесс изучения памятников острова Фидониси (Змеиный) отечественными и зарубежными учеными первой поло-

вины XIX ст. и разных аспектов его восприятия "осваивателями" Северного Причерноморья.

Ключевые слова: остров Фидониси, исследование, Одесское общество истории и древностей, перипл, античный храм.

Джерела та література

1. Clarke E.D. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa.* – London, 1813. – Part 1. *Russia, Tartary and Turkey.* – P. 646-652.

2. *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarymeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaisereyit / J. Hupe.* – Rahden, 2006. – S. 49-89.

3. Köhler H.K.E. *Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin // Mémoires de l'Académie.* – 1826. – Т. 10. – P. 602-607. – Pl. XXIV.

4. *New Encyclopedia Britannica.* – London, 1994. – Vol. 3. – P. 353. S.V. Clarke E.D.

5. Okhotnikov S.B., Ostroverkhov A.S. *Achilles on the Island of Leuke // Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2.* – BAR International Series, 2007. – Vol. 1. – P. 537-562.

6. Potocki J. *Memoire sur un nouveau peryple du Pont Euxin, ainsi que sur la plus ancienne histoire des peuples du Taurus, du Caucase, et de la Scythie / Potocki J.* – Vienne : Chez Matthias Andr? Schmidt, 1796. -P. 7-8.

7. Аркас З.А. *Начало учреждения Российского флота на море и действия его, с 1778 по 1798 г. // Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1860. – Т. 4. – С. 270-284.

8. Аркас З.А. *Сравнительная таблица Еллинских поселений по Евксинскому Понту, Безыменного автора, с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года, капитан-лейтенанта Манганари. // Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 144-150.

9. Беккер П. *Берег Понта Евксинского от Истра до Борисфена в отношении к древним его колониям* – Одесса, 1851. – 61 с.; то же – ЗООИД. – 1853. – Т. 3.- С. 151-209.

10. ГАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Д. 174. – Материалы по истории Музея 1839 – 26 марта 1897 гг. – Л. 4-6, 13-15 об., 19-21 об.

11. ГАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Д. 190. – Приход и расход сумм Общества (1839-1855 гг.). – Л. 22, 129, 155 об., и др.

12. ГАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Д. 193. – Приходно-расходная книга 1845 г. – Л. 7 об., 8, и др.

13. ИР ЦБУ. – Ф. V.- 1017. – *Antiquites dicouvertes en differens tems dans les ruines d'Olbia et conservees dans le Cabinet du Conseiller d'etat de Blaramberg à Odessa* – Л. 16-21.

14. ИР ЦБУ. – Ф. V. – 1534-1547. – *Переписка о найденный на острове Феодониси (Змеином) остатков памятников древности, монет и других*

вещей и о передаче их Одесскому Обществу любителей истории и древностей – Л. 3

15. ИР ЦБУ. – Ф. V. – 716-718. – Топографическое описание острова Фидониси и Березани – Л. 1-4.

16. Мурзакевич Н.Н. Атлас Черного моря, гравированный по Высочайшему повелению в С.-Петербурге, с описей произведенных с 1825 по 1837 год капитаном 1-го ранга Е.Мангари. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 722-725.

17. Мурзакевич Н.Н. Записки // Русская старина. – СПб., 1887. – Т. 56. – № 12. – С. 650-651.

18. Мурзакевич Н.Н. Монеты, отысканные на острове Левке или Фидониси // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 237-246.

19. Мурзакевич Н.Н. Монеты, отысканные на острове Фидониси // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 838-839.

20. Мурзакевич Н.Н. Поездка на остров Левки или Фидониси, в 1841 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 549-562.

21. Мурзакевич Н.Н. О некоторых малоизвестных монетах, имеющих в Одессе/ Н.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 316-318.

22. Мурзакевич Н.Н. Эллинические памятники, найденные в Новороссийском крае / Н.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 405-416.

23. Острів Зміїний. Історія та археологія: монографія. / відп.ред. О.В. Сминтина; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2008. – 178 с.

24. Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – Киев, 1993 – С. 5-7.

25. Палеолог М.Г. Скимна Хиосского отрывки. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 136.

26. Панагиодор-Никовул А. Безыменного перипл Понта Евксинского и Меотийского озера // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 239.

27. Потоцкий И. Записка о новом Перипле Понта Евксинского, равно как и о древнейшей Истории народов Тавриды, Кавказа и Скифии // Археолого-Нумизматический сборник, содержащий в себе сочинения и переводы относительно Тавриды вообще и Босфора Киммерийского частно. – М., 1850. – С. 43., Таб. I.

28. Пятышева Н.В. Археологическое обследование острова Левке (о. Змеиный) осенью 1964 г. 28. // Труды Государственного Исторического музея. Археологический сборник. – М., 1966. – Вып. 40. – С. 68.

29. Сапожников І.В. Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля // http://www.cossackdom.com/articles/s/sapozhnikov_pesonel.htm

30. Тункина И.В. К истории изучения острова Фидониси (Змеиный) в конце XVIII – середине XIX в. // ПАВ. – 1992. – № 2. – С. 23-62.
31. Тункина И.В. К истории изучения острова Фидониси в конце XVIII – первой 1/4 XIX в. // История и археология Нижнего Подунавья: Вторые чтения памяти проф. И.А. Доватура: Тез. докл. конф. – Рени, 1992. – С. 30-32.
32. Тункина И.В. М.С. Воронцов как патрон Южнорусского археологического центра // Воронцовский сборник. – Вып. 1. – Одесса, 2008. – С. 186-201.
33. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) – СПб., 2002. – 676 с.
34. Учреждение, состав и действия общества [с 1839 по 1843 гг.] // ЗОО-ИД. – Т. I (1844). – Отд. 3. – Ч. 1. – С. 569.
35. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2002. – С 39-61, 100-101.
36. Чертков А.Д. О Белобережье и семи островах, на которых жили, по словам Димешки, руссы-разбойники // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845. – Ч. 97. – № 8. – Отд. 2. – С. 65-100.